

Сутність держави та теорії її походження

Горбачова Катерина Миколаївна¹

Опубліковано	Секція	УДК
30.07.2025	Право	340.1

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.18448314>

Анотація. Стаття присвячена виявленню сутності держави та оглядовій характеристиці теорій її походження. Автором доводиться що сутність досліджуваного явища є лише одним елементів його характеристики і її варто сприймати як власні, необхідні, постійні та незмінні елементи, якісні характеристики, цілі та закономірності виникнення, існування та розвитку досліджуваного явища. Автор констатує, що розвиваючись, держава проходить стадію становлення, а потім послідовно виступає як явище “в собі”, “для себе”, “для інших”. Держава існує не тільки заради громадян, але через них і в них, а її сутність полягає в існуванні за правом, через право і заради права. При цьому сутність держави об’єктивується у способі буття, становлення, меті та засобам, а також державній правосвідомості.

Досліджуючи теорії походження держави автором, на підставі аналізу першоджерел та іншої наукової літератури констатується що на сьогодні існує близько двадцяти теорій походження держави. Деякі з них знайшли відгук у науковців і розвиваються, деякі залишились як певна варіація на тему. При цьому одні з них вважаються класичними, інші виникли на сучасному етапі розвитку нашої цивілізації в результаті різного роду наукових відкриттів. Більшість з цих теорій стали основою цілих наукових напрямків в історії соціально-політичної думки. Разом з цим, варто зазначити, що враховуючи складність феномену держави, постійний її розвиток та вдосконалення функціонування, а також розвиток науки в цілому, якогось односпійного сприйняття тієї чи іншої теорії в колі дослідників на сьогодні немає.

Автор констатує, що проведене дослідження є оглядовим, проте дає можливість сформулювати власну позицію щодо питань сутності та походження держави. Усі теорії мають пізнавальний характер і в своїй основі підтверджують еволюційний характер ідей виникнення держави.

Ключові слова: держава, походження держави, сутність держави, теорія походження держави, функціонування держави.

The essence of the state and the theories of its origin

Annotation. The article is devoted to revealing the essence of the state and a review of the theories of its origin. The author argues that the essence of the phenomenon under study is only one of the elements of its characteristics and should be perceived as its own, necessary, constant and unchanging elements, qualitative characteristics, goals and patterns of the emergence, existence and development of the phenomenon under study. Characterizing the essence of the phenomenon, the author claims that the state as a complex phenomenon is an

¹ кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри приватного права та соціального забезпечення, Сумський національний аграрний університет; ORCID: [0000-0002-5940-6350](https://orcid.org/0000-0002-5940-6350)

entity with its own elements and mechanisms of functioning. Its essence develops as the contradiction mediated by it unfolds and manifests itself externally as an upward movement from statehood to the state. The author states that, developing, the state goes through the stage of formation, and then consistently acts as a phenomenon “in itself”, “for itself”, “for others”. The state exists not only for the sake of citizens, but through them and in them, and its essence consists in existing by law, through law and for the sake of law. At the same time, the essence of the state is objectified in the way of being, formation, goal and means, as well as state legal consciousness.

Investigating the theories of the origin of the state by the author, based on the analysis of primary sources and other scientific literature, it is stated that today there are about twenty theories of the origin of the state. Some of them have found a response from scientists and are developing, some have remained as a certain variation on the theme. At the same time, some of them are considered classical, others arose at the modern stage of the development of our civilization as a result of various scientific discoveries. Most of these theories have become the basis of entire scientific directions in the history of socio-political thought. At the same time, it is worth noting that given the complexity of the phenomenon of the state, its constant development and improvement of functioning, as well as the development of science in general, there is no unanimous perception of one or another theory among researchers today.

Within the framework of the characteristics of the main provisions of the theories of the origin of the state, the author has highlighted and analyzed such classical theories of the origin of the state as: theological, patriarchal, contractual (natural law), the concept of violence, class and psychological theory. The work also draws attention to the theories of the origin of the state that have arisen at the current stage of the development of society as a result of scientific discoveries, in particular, such theories as: hydraulic, incestuous (sexual), crisis, oligarchic, sports, cosmic and criminal.

The author states that the research conducted is mainly a survey, but it provides an opportunity to form one's own position on the issues of the essence and origin of the state. All theories are cognitive in nature and basically confirm the evolutionary nature of the ideas of the origin of the state.

Keywords: state, origin of the state, essence of the state, theory of the origin of the state, functioning of the state.

Вступ

Аналіз сучасного розвитку нашої цивілізації переконливо довів, що найбільш ефективної формою реалізації інтересів того чи іншого народу є держава. Говорячи про державу, ми уявляємо собі різні як за своєю природою так і за своєю суттю явища, оскільки держава є досить складним соціальним утворенням. Разом з цим розуміння сутності держави дає можливість розуміти механізми її функціонування, що, в свою чергу, відкриває дорогу до вдосконалення реалізації нею функцій.

Україна, як держава, яка вже четвертий рік потерпає від неспровокованої військової агресії РФ, постійно адаптується до існуючої ситуації проте потребує свого вдосконалення. Це вдосконалення, на нашу думку, є неможливим без розуміння сутності держави.

Також, враховуючи постійний розвиток держави як соціально-політичного утворення є необхідність окреслити існуючі теорії походження держави. Це дасть можливість прослідкувати тенденції розвитку наукового дослідження держави та окреслити перспективні напрямки подальшого її дослідження.

Держава як соціально-політичне утворення була об'єктом уваги досить значної кількості дослідників. Залежно від наукового інтересу державу розглядали з різних точок зору, зокрема її розглядали як філософську[12], політичну[23], соціологічну[4; 6; 22], економічну[10] категорії. Також державу розглядали у співвідношення з різними

суміжними поняттями[9], через характеристики її елементів і ознак[11; 20], а також через дослідження структурних частин системи держави та її складових[13]. Увага дослідників також була зосереджена на виявленні і дослідженні теорій походження держави[17].

Разом з цим системне дослідження сутності держави та класичних і сучасних теорій її походження у вітчизняній науковій літературі не здійснювалось.

Враховуючи зазначене метою нашої роботи є дослідження сутності держави та характеристика класичних теорій її походження і сучасних. Завданням нашої роботи є дослідження існуючих наукових праць і їх систематизація для отримання узагальненої інформації щодо сутності держави та теорій її походження.

Результати

З методологічної точки зору розкриття сутності держави як соціально-політичного явища варто почати із з'ясування змісту такої категорії як «сутність».

Звернення до довідкової філософської літератури дає можливість стверджувати, що саме поняття «сутність» походить від латинського слова *essentia* (есенція), яке має значення певної змістовної визначеності явища чи предмета в протилежність його *existentia* (існуванню) як наявному, проявленому буттю. Відношення сутності до існування розуміється як кореляція підстави (першоджерела, первинного принципу), що зумовила виникнення та життєвість феномена (предмету) та його наявного буття, зовнішнього прояву в житті, що виражається формулою – *essentia involvit existentiam* (сутність визначає існування). При цьому синонімами слова «сутність» (есенція) і в латині, і в сучасній філософській мові поняття є такі поняття як «субстанція» та «субстрат»[26, с632-633].

Враховуючи це, можемо погодитись з видатним філософом Г.В.Ф. Гегелем і констатувати, що «сутність визначає саму себе як основу[8, с. 70]» існування (екзистенції) будь-якого явища чи предмета (речі). Причому, це така його основа чи принцип, які становлять сенс даного явища, його невід'ємну та постійну, необхідну та стійку якість, ознаку або їх суму, без яких воно (явище) перестає бути самим собою та його вже неможливо бачити та мислити як таке. Саме явище – те, що «виросло» з сутності; набуло свого матеріального виразу (матерії), змісту і форми, присутнє як безпосереднє суще (істота), тобто те, що існує, живе, розвивається, вмирає, але виступає лише тимчасовою та однією з можливих модифікацій сутності ніколи з нею повністю не збігається, втілюючись в лише одну з багатьох форм її вираження. Це пояснює нерозривний діалектичний зв'язок явища та сутності: явище є зовнішньою формою вираження сутності, яка, у свою чергу, як його внутрішня субстанція може бути розкрита виключно у явищі. Спираючись на це, ми можемо говорити про те, що форма завжди істотна, а сутність – формована та співвідносяться як відношення зовнішнього і внутрішнього – форми і основного змісту явища, де обидва вони становлять початкову єдність, об'єктивовану у понятті[8, с. 164-170].

Також варто звернути увагу на те, що «сутність – це внутрішня субстанція на противагу зовнішнім її виразам, узагальненим у понятті «явища». Тому явище, є насамперед, сутність у її існуванні; сутність існує в явищі безпосередньо»[8, с. 134]. Вона існує у меті явища як умови його походження або тісно пов'язана з ним, виступаючи останньою, кінцевою причиною існування явища та його поняття[8, с. 73]. При цьому «умова та сутність (або мета та основа) явища є суттєвою єдністю, взаємно припускаючи один одного»[8, с. 104-105].

Але саме буття явища як певний порядок подій і дій, до якого воно залучено є процесом розкриття його сутності, її становлення[8, с. 103]. І оскільки «сутність тільки в тому і полягає, щоб бути тим, що виявляє себе[8, с. 170]», це передбачає перехід однієї визначеності чи форми буття в іншу, де сама постійна сфера буття, що змінюється,

служить умовою цього становлення (виявлення), а, отже, істина наявного буття у тому, що воно саме є умова розкриття всіх потенційних можливостей сутності, що досягаються її власним розвитком у формальних рамках явища[3, с. 96-97].

Спираючись на зазначене, ми можемо констатувати, що явище виявляється змістовно багатшим сутності і включає в себе не тільки свою сутність як власні, необхідні, постійні та незмінні елементи, якісні характеристики, цілі та закономірності свого виникнення, існування та розвитку, внутрішні зв'язки своїх елементів, але також свої зовнішні висловлювання та зв'язки, особливі риси сучасного етапу свого існування, всілякі випадкові ознаки, виявляючи тим самим у собі щось динамічне, нестійке та мінливе, включаючи проміжні об'єктивовані результати буття (етапи своєї історичної долі).

Переходячи до виявлення змісту терміну «сутність держави» і беручи за основу вище викладені підходи до філософського сприйняття категорії «сутність» ми можемо констатувати наступне. Держава як явище є складним утворенням зі своїми елементами та механізмами функціонування. Її сутність розвивається в міру того, як розгортається опосередкована нею суперечність і виявляє себе зовнішньо як висхідний рух від державності до держави. Розвиваючись, держава проходить стадію становлення, а потім послідовно виступає як явище “в собі”, “для себе”, “для інших”[27]. Держава існує не тільки заради громадян, але через них і в них, а її сутність полягає в існуванні за правом, через право і заради права. Сутність держави – це спосіб буття, становлення, мета та засоби, державна правосвідомість[21, с. 73].

Якщо ж ми звернемося до форми об'єктивації сутності держави, то ми можемо говорити про те, що сутність включає в себе всі необхідні її елементи, ознаки і цілі, які дають можливість вирізнити державу з ряду подібних феноменів. І це підтверджує думку Р. Шай, що сутність держави – це внутрішній зміст її діяльності, непорушний зв'язок властивостей та елементів, безперервність взаємодії між суб'єктами суспільних відносин, форма прояву цих відносин у державі[27].

Держава в своєму розвитку пройшла значний шлях, протягом якого вона постійно змінювалась і трансформувалась. При цьому, як один з найважливіших інститутів суспільства, вона постійно була в центрі уваги дослідників і вчених, які намагались з'ясувати її природу та механізми трансформації. Цей процес знайшов своє відображення у формуванні теорій походження держави які, з точки зору їх авторів, дають можливість усвідомити як саму державу в її виникненні та функціонуванні, так і механізми її подальшої трансформації.

Ми вважаємо, що дослідження теорій походження держави на сучасному етапі розвитку нашого суспільства дає можливість зрозуміти і пояснити не тільки причини її виникнення та функціонування, але й прорахувати подальші перспективи її трансформації. Це дасть можливість визначити правильний курс державного будівництва, вибрати принципи розвитку держави й суспільства, встановити спільну мету як для держави загалом, так і для кожного індивіда. Враховуючи це, звернемо нашу увагу на існуючі теорії походження держави та спробуємо надати їх характеристику.

Як показує аналіз навчальної та наукової літератури, на сьогодні існує близько двадцяти теорій походження держави. Деякі з них знайшли відгук у науковців і розвиваються, деякі залишились як певна варіація на тему. При цьому одні з них вважаються класичними, інші виникли на сучасному етапі розвитку нашої цивілізації в результаті різного роду наукових відкриттів. Більшість з цих теорій стали основою цілих наукових напрямків в історії соціально-політичної думки. Разом з цим, варто зазначити, що враховуючи складність феномену держави, постійний її розвиток та вдосконалення функціонування, а також розвиток науки в цілому, якогось одностайного сприйняття тієї чи іншої теорії в колі дослідників на сьогодні немає.

В науковій і навчальній літературі до класичних теорій походження держави відносять: теологічну, патріархальну, договірну (природно-правову), концепцію насилля, класову та психологічну теорію. До теорій виникнення держави, які виникли на сучасному етапі розвитку суспільства як результат наукових відкриттів відносять такі теорії як: гідравлічна, інцестна (статева), кризова, олігархічна, спортивна, космічна та кримінальна. Спробуємо коротко окреслити суттєві моменти згаданих теорій.

Теологічна теорія за виникненням вважається історично першою[18, с. 35-36] і пов'язує виникнення держави з волею Бога. Віра в бога об'єктивується у такому соціальному явищі як релігія. Вважають, що слово релігія походить від латинського дієслова «religare», що означає пов'язувати. Релігія включає кілька різномірних компонентів: вірування та уявлення, складові систему догматів. Догматика ранніх форм релігії міфології. Догматика ж пізніших форм її отримує закріплення у церковних документах та у богословській літературі; культ – сукупність магічних дій, що виконуються відповідно до догматики відповідної релігії під керівництвом та контролем певної релігійної організації (наприклад, церкви); стійкий соціальний інститут, що поєднує послідовників тієї чи іншої релігії на основі спільності вірувань та обрядів; специфічний менталітет, в основі якого емоційні (чуттєві) переживання, пов'язані з віруваннями та культом певної релігії; релігійно забарвлені соціальні норми, що знаходять виправдання у системі догматів даної конкретної релігії. Таким чином релігія, як форма віри, є основою теологічної теорії. Теологічна теорія походження держави має своєю основою уявлення про надприродне божественне походження держави, влади, законів. Характерною рисою цієї теорії є відсутність розмежування понять «суспільство» та «держава»[7, с. 29].

Якщо ж говорити про її концептуальне соціально-філософське оформлення, то варто зазначити наступне. На божественне походження держав вказувалось ще у XVIII ст. до н. е. в законах царя Хаммурапі. Там доводилось божественне походження Вавилонської держави та царів. Древній Вавилон в цьому був не єдиним. Таке ж саме божественне походження своїх держав і своєї влади ретранслявали правителі Стародавнього Китаю та Стародавнього Єгипту. В епоху Середньовіччя ідею богоствореності держави проповідували мислителі й учені Августин Блаженний (354-430) і Тома Аквінський (1225-1274). Також варто звернути увагу на те, що в XII – XIII ст. у Західній Європі набула популярності теорія «двох мечів». За однією версією цієї теорії Бог дав Папі Римському два меча: один – Папі Римському, другий – королю. За іншою версією цієї ж теорії Бог дав два мечі: один меч Церква вклала в піхви і залишила при собі, бо не гоже Церкві самій використовувати меч, другий меч вона (Церква) вручила правителям для того, щоб вони могли впевнено вершити земні справи.

Теологічна теорія отримала своє обґрунтування в період Середньовіччя в роботах Аврелія Августина і Фоми Аквінського. Сутністю цієї теорії є теза про те, що держава є вічною і непорушною та базується на всезагальному підпорядкуванні державній волі як влади від Бога, але разом з тим і залежності самої держави від божественної волі, що виявляється через церкву й інші релігійні організації, що є представниками влади бога на землі.

Ця теорія є базовою для пояснення причин виникнення як функціонування держави в тих суспільствах в яких релігія відіграє провідну роль і має державний характер. На сьогодні ця концепція є офіційною доктриною Ватикану[18, с. 35-36].

Патріархальна теорія пояснює походження держави розвитком інституту сім'ї на чолі з патріархом, який в кінцевому випадку привів до її створення. Саме слово «патріарх» (грец. πατριάρχης – родоначальник) використовується в мові в кількох значеннях: 1) розділ, старійшина роду, громади; 2) найстаріший, найбільш шанована людина у будь-якому колективі людей; 3) видатна особа, в тій або іншій сфері діяльності (наприклад, у сфері науки, літератури, мистецтва); 4) титул духовної особи у

православній церкві, що володіє вищою церковною владою, а також особа, яка носить цей титул. Тобто визначальною ознакою патріарха була наявність визначних здібностей, шани суспільства і влади. Засновниками цієї теорії були Платон й Аристотель. У Середньовіччі ідея про патріархальне походження держави та права знайшла відображення у творчості англійського політичного філософа, рояліста та представника торизму Роберта Філмера (1588–1653 рр.). В Російській Імперії прихильником патріархальної теорії походження держави та права був Н.К. Михайлівський (1842-1904 рр.).

Держава, згідно з цією теорією, це результат історичного розвитку сім'ї. Глава держави (монарх) є батьком (патріархом) стосовно своїх підданих, які мають ставитись до нього з повагою та підпорядковуватись неухильно. Звідси влада государя є продовження влади батька (патріарха) у сім'ї, яка є необмеженою. Оскільки визнається спочатку божественне походження влади «патріарха», підданим запропоновано смиренно підкорятися государю. Будь-який опір такої влади неприпустимий. Як і у сім'ї батько так і у державі монарх не обирається і не призначається підлеглими.

Договірна (природньо-правова) теорія була розроблена у працях Г. Гроція, Ж. Ж. Руссо, А. Н. Радищева. На думку представників договірної теорії, держава виникає як продукт свідомої творчості, як результат договору, до якого вступають люди, що були до цього «природному», первісному стані. Держава – це не прояв божественної волі, а продукт людського розуму. До створення держави був «золотий вік людства» (Ж. Ж. Руссо), що завершився появою приватної власності, що розшарувала суспільство на бідних і багатих, що призвела до «війни всіх проти всіх» (Т. Гоббс). Держава – це результат суспільного договору, що є породженням розумного, свідомого волевиявлення людей для захисту своїх інтересів, суспільного блага, забезпечення природних і невідчужуваних прав людини: власності, свободи, безпеки тощо. Варіанти суспільного договору були різні. Їх представляли Г. Гроцій, Т. Гоббс, Дж. Локк, Б. Спіноза, С. Пуфендорф, Х. Вольф, Ж. Ж. Руссо, О.М. Радіщев та ін[19, с. 31].

Суспільним договором передбачалася згода людей на об'єднання, на утворення держави. Теорія суспільного договору розрізняла первинний договір - (договір об'єднання) і вторинний договір - (договір підпорядкування народу та державних органів правителів)[24, с. 259-260].

Теорія насилля була представлена в трудах Є. Дюринга, Л. Гумпловича, К. Каутського. Автори цієї теорії причиною виникнення держави бачили насилля як воєнно-політичне явище. Так для управління завойованими народами та територіями необхідний апарат примусу, яким і стала держава. На думку представників цієї доктрини, держава – організація владарювання одного племені над іншим. Насильство та підпорядкування володарям підвладних є основою виникнення економічного панування. При цьому залежно від походження насилля ця теорія має два варіанти: теорія внутрішнього насилля і теорія зовнішнього насилля.

Розробником теорії внутрішнього насильства був Є. Дюрінг, який стверджував, що держава виникає в результаті насильства однієї частини суспільства над іншою з метою підкорення меншості більшості. І держава створюється як сила, щоб застосувати насильство до тієї частини суспільства, яка не бажає підкоритися волі більшості.

Авторами теорії зовнішнього насильства були Л. Гумплович і К. Каутський. За Л. Гумпловичем держава виникає в результаті насильства, завоювання одних племен іншими і встановлення над ними свого панування (рабства), що спричинило майнову нерівність і поділ суспільства на класи, економічну залежність одних людей від інших. Для закріплення своєї влади над завойованими народами переможці й утворюють державу[25, с. 39].

В свою чергу К. Каутський вважав державу силою, яка нав'язана суспільству ззовні. Під час завоювання одних іншими відбувався поділ на класи – панівний і

експлуатований, пригнічений. Переможці створюють апарат, щоб тримати у покорі пригнічений народ, що об'єктивується у державних органах та законах, які вони приймають [19, с. 31].

Класова теорія в літературі ще називається соціально-економічною. Її засновниками вважаються К. Маркс, Ф. Енгельс та В. Ульянов-Ленін. Вона була обґрунтована в таких їх працях як: «Походження сім'ї, приватної власності і держави» (Ф. Енгельс) «Держава і революція», «Про державу» (В. Ульянов-Ленін). На думку цих дослідників держава забезпечувала інтереси економічно панівного класу, який за допомогою держави ставав ще й політично домінуючим у суспільстві.

Першорядне значення для появи державності мали три великі поділи праці (від землеробства відокремилася скотарство і ремесло, відокремився клас людей, зайнятих лише обміном). Подібний поділ праці та пов'язане з ним удосконалення знарядь праці дали поштовх зростанню його продуктивності. Виник надлишковий продукт, який в кінцевому рахунку і призвів до виникнення приватної власності, внаслідок чого суспільство розкололося на заможні та незаможні класи, на експлуататорів та експлуатованих. Найважливішим наслідком появи приватної власності є виділення публічної влади, яка вже не збігається з суспільством і не виражає інтереси всіх його членів. Владна роль переходить до багатих людей, які перетворюються на категорію керівників. Вони створюють для захисту своїх економічних інтересів нову політичну структуру – державу, яка насамперед постає як інструмент проведення волі заможних.

Таким чином, держава виникла переважно з метою збереження та підтримки панування одного класу над іншим, а також з метою забезпечення існування та функціонування суспільства як цілісного організму.

Психологічна теорія походження держави підходить до питання державотворення з точки зору особливостей психіки людини, потреби в підпорядкуванні, прагненні в пошуку авторитету.

Ця теорія зародилася в Європі наприкінці 30-х років XIX ст. Саме тоді почала формуватися психологія як самостійна галузь знань, набули поширення експериментальні методи дослідження і з'явилися школи з різним трактуванням психіки. Цієї теорії притримувались Г. Тард (Франція), Л. Й. Петражицький, Ф. Ф. Кокошкін, М. М. Коркунов (Росія), О. Гірке і Ф. Штір-Зомло (Німеччина).

На думку представників цієї теорії, люди від народження, за своєю природою діляться на організаторів та виконавців, на керуючих та керованих. Одні люблять організовувати та керувати, інші – підкорятися чужій волі. У міру розвитку первісного суспільства організатори та управлінці (вожді племен, воїни, шамани) створюють державну машину з метою реалізації своїх психологічних бажань влади, з одного боку, а з іншого – бажань більшості населення підкорятися чужій волі, а також припинення агресивних дій невеликого кола незадоволених осіб. Звідси випливає, що держава є продуктом вирішення психологічних протиріч між активними і пасивними членами суспільства.

Засновником гідравлічної теорії походження держави вважають Карла Августа Виттфогеля – германського соціолога, синолога та історика. У своїй роботі «Східний деспотизм: порівняльне дослідження тотальної влади» він називає кілька природних факторів, що визначають напрям розвитку суспільства, а саме кліматичні умови, куди входить кількість сонячного тепла та тривалість вегетаційного періоду, рельєф, наявність рослинницьких культур, що пристосовуються, і найголовніший фактор – вода. Перелічені параметри сільськогосподарської придатності землі автор поділяє на два типи залежно від можливості перетворення їх людиною. Єдиним природним фактором, що піддається впливу людини в до індустріальну епоху, була вода, але з наслідком, що випливає з цього – радикальна зміна організації праці.

Великомасштабні іригаційні роботи призводять до поділу праці на общинному, територіальному та національному рівні, через що виникає потреба в управлінні великими колективами, що потребує вмілої організації робіт. На роль керівника будівництва обирали досвідчених і обачних людей, які користуються довірою та повагою, але, безумовно, організація праці не будувалася виключно на добровільній покорі обізнаним в іригаційній майстерності управлінцям, мав місце і фізичний фактор, що включає застосування сили. Організаційна мережа іригації, розростаючись, приваблювала все більше людей і, як наслідок, призвела до появи бюрократичного апарату[2, с. 26-27].

Також К. Вітфогель висловлює припущення, що саме ті форми управління та соціального контролю, яких вимагало гідравлічне землеробство, послужили поштовхом для виникнення держав у східних країнах. При цьому дослідник не виділяв способи приходу до влади - незалежно від того, чи були правителі керівниками робіт, чи створювали гідравлічні апарати самі або захоплювали їх, чи були вони вихідцями з управлінської еліти, головним чинником в державотворенні залишалася сама система, що склалася в суспільстві в силу природних умов. Отже, головна ідея К. Вітфогеля полягає в тому, що процеси становлення державності та розвитку іригації є поетапними та взаємопов'язаними - ускладнення споруд вимагає вищого ступеня організації державного управління, яка також була зумовлена попереднім розвитком.

Засновником інцестної теорії походження держави є К. Леві-Стросс - видатний французький антрополог, етнограф та соціолог ХХ століття. У своїй роботі «Елементарні системи спорідненості» ним було викладено теорію інцесту, тобто кровозмішення, на основі якої і виникла інцестна теорія.

Леві-Стросс приймає за аксіому положення про те, що заборона інцестів є правилом. Формування заборони інцесту, як фундаментального та має загальне значення правила, на його думку, вказує на перехід суспільства від простих соціальних структур до більш складних, від кровної спорідненості до культурного союзу.

Встановлюючи загальне правило підпорядкування, хоч би яким це правило не було, група стверджує свою юридичну владу над тим, що вона на законних підставах вважає цінним. Заборона на інцест «заморожує» жінок у сім'ї, роблячи їх розподіл та конкуренцію за них, за аналогією з їжею, груповим завданням, а не приватним. У зв'язку з цим відбувається ускладнення соціального порядку, формування нових спільностей та правил, виражених у перевазі соціального над природним та колективного над індивідуальним[1].

Після оформлення контролю громади над жінками шлюб перестає регулюватися особистим бажанням і перетворюється на свого роду інструмент, за допомогою якого відбувається обмін і встановлюються між групові зв'язки. Розвиток взаємовигідних відносин між племенами призводить до формування родоплеменних відносин та економічного початку, що характерно для протодержавних форм, що пізніше переростають у повноцінну державу. Відправною точкою для перерахованих вище перетворень та виникнення держави є заборона на кровозмішення, в чому полягає інцестна теорія походження держави К. Леві-Стросса.

Кризова теорія походження держави з'явилась на основі знань отриманих на початку ХХ століття. Вони були сконцентровані в роботах видатного австрійського історика та археолога Г. Чайлда. Він вніс до археологічної та історичної науки неоціненний внесок, що полягає у веденні поняття «неолітична революція» та узагальненні точних фактологічних відомостей про процес неолітизації.

Відповідно до цієї теорії, причиною походження держави стали незворотні кризи у житті. Близько 10-12 тисяч років тому, в ході кліматичних змін, почалося вимирання мегафауни, яка в деяких районах була основним джерелом харчування для людей, що запустило перехід людства до економіки, що виробляє, інакше кажучи відбулася

«неолітична революція» - перша криза. Саме тоді виникають нові форми організації господарського життя, саме землеробство і скотарство.

«Неолітична революція» стала підставою для формування ранніх землеробських товариств, де основними галузями економіки стали розвинені форми землеробства та скотарства, з урахуванням яких виникають перші цивілізації – ранньокласові суспільства. Найдавніші цивілізації розпочали свій історичний шлях у долинах таких великих річок, як Ніл, Інд, Тигр, Євфрат та інші. Наслідком переходу до виробної економіки став «демографічний вибух», зумовлений скупченням людей рамках громади. Також економіка, що виробляє, призвела до необхідності організації сільськогосподарського виробництва, зберігання та розподілу продуктів. Розвиток економіки після «неолітичної революції» породило потребу суспільства у розподілі праці: потрібні були сільськогосподарські працівники, організатори праці, наглядачі за справедливим розподілом результатів виробництва. Подальше соціальне розшарування суспільства було зумовлено появою нових форм власності, ускладненням виробничої діяльності та відокремленням верхівки від основної маси виробників, що призвело до становлення класів та зародження державності[5, с. 31-32].

Найдавнішими державними утвореннями є місто-держава, що є адміністративно-господарським центром невеликої сільськогосподарської місцевості, жителями якого є вільні общинники-землероби. У місті-державі з'являються основні апарати управління, виражені міською громадою, палацом та храмом. Поступово ця державна освіта починає керувати і прилеглими місцевостями. Сама собою первинна форма державності – місто-держава – виникає як завершення «неолітичної революції», стає найважливішим умовою для виживання людства в новій дійсності і має на меті організаційне забезпечення виробляючої економіки[5, с. 32-33].

У ХХ ст. поширення набула олігархічна теорія, представником якої є французький політолог Бернар Шантебу. Відповідно до цієї теорії виникнення держави пов'язане з природною ієрархією/нерівністю в будь-якій соціальній спільності (за фізичною силою, інтелектуальними здібностями тощо)[14, с. 57]. Розкриваючи сутність олігархічної теорії, дослідники виділяють три види олігархічного шляху виникнення держави: військовий (поява правлячої військової еліти, в результаті військових походів і захоплення здобичі - це держава франків і монголів); аристократичний (формування управлінської еліти на основі родової аристократії - вождів племен, представників знатних родів, що вирізнялися знаннями і військовими доблестями); плутократичний (плутократія - влада багатих, формування управлінської еліти на підставі майнової переваги)[21, с. 40].

Зазначені теорії походження держави є найбільш розповсюдженими. Проте також варто зазначити і тенденції до розвитку інших теорій, зокрема: спортивної теорія походження держави представники якої (Хосе Ортега-і-Гассет) виводить виникнення держави з фізичної культури, ігор та військових тренувань стародавніх народів[16, с. 41-50]; космічної теорії походження держави представники якої (А.Л. Чижевський, В.І. Вернадський, Тейяр де Шарден) вважають, що поява держави зумовлена вторгненням інопланетних цивілізацій, які з приходом на землю заснували власний тип державного управління; кримінальна теорія походження держави, що є гібридним поєднанням теорії насилля, класової і психологічної теорій і пояснює походження держави від кримінальних об'єднань, виникнення яких створює відносини влади-підпорядкування, що ґрунтуються на страху підвладних за своє життя чи настання інших несприятливих наслідків для себе та своїх близьких.

Безумовно перелік теорій походження держави, що розглянутий не є вичерпним, оскільки держава постійно розвивається і вдосконалюється. Проте вони дають можливість усвідомити все різноманіття шляхів її виникнення та факторів, що на нього впливають. При цьому, якщо синтезувати розуміння сутності держави та теорій її

походження ми можемо виділити фактори (в теоріях вони об'єктивуються у причинах виникнення держави), що впливають на особливості таких її компонентів як територія, апарат управління, механізми реалізації влади та населення. Це може бути теоретичним фундаментом для подальшого дослідження держави як соціально-політичного явища та її вдосконалення.

Висновки

Наша розвідка має оглядовий характер, проте дає можливість сформулювати власну позицію щодо питань сутності та походження держави. У цьому зв'язку зазначимо, що на сьогодні сучасні дослідження держави як соціально-політичного явища знаходяться у постійному розвитку, результатом чого є накопичення знань про її сутність, причини виникнення та фактори, які на це впливають. При цьому кожна з теорій характеризується абсолютизацією ролі та значення певного факту, що спостерігався на певному етапі розвитку суспільства чи науки. Проте всі усі вони мають пізнавальний характер і в своїй основі підтверджують еволюційний характер ідей виникнення держави.

Список використаних джерел

1. Levi-Strauss C. The elementary structures of kinship. – Boston : Beacon Press, 1969. 541 с.
2. Wittfogel K. A. Oriental despotism: a comparative study of total power. New Haven, London : Yale University Press, 1967. 570 p.
3. Аристотель. Метафізика // Аристотель. Соч.: в 4 т. Т. 1. М.: Мысль, 1975. 550 с.
4. Арістова І.В. Соціальна функція держави як визначальна категорія права соціального забезпечення України. Форум права. 2006. № 2. С. 18-21. URL: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2006-2/06aivsзу.pdf>.
5. Венгеров А. Б. Теория государства и права: учебник / 8-е изд., стер. М.: Омега-Л, 2011. 607 с.
6. Венцель В. Т. Соціальна функція держави в умовах глобалізації та трансформації економіки. Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Серія : Державне управління. Київ. 2018. Т. 29 (68). № 5. С. 7-12.;
7. Волинка К.Г. Теорія держави і права. Навч. посібник. К.: МАУП, 2003. 240 с.
8. Гегель Г.В.Ф. Наука логики: в 3 т. Т. 2. Книга вторая: Учение о сущности. М.: Мысль, 1971. 248 с.
9. Греченко В.А. До питання про сутність поняття «державність». Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. 2002. Вип. 20. С. 244–249. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhnuvs_2002_20_53. ;](http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhnuvs_2002_20_53.)
10. Жуков Л.М. Роль держави в економічному розвитку: основні теоретичні підходи. Проблеми економіки № 1 (35), 2018. С. 257-264. Режим доступу: https://www.problecon.com/export_pdf/problems-of-economy-2018-1_0-pages-257_264.pdf
11. Задорожна В.В. Сутність та ознаки правової держави, її прояви в Україні. Філософія. Культура. Життя. 2014. Вип. 40. С. 185–191. Режим доступу: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Fkzh_2014_40_19 ;](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Fkzh_2014_40_19)
12. Колич О., Олійник В.Еволюція філософсько-правового розуміння держави. Вісник Національного університету “Львівська політехніка”. Серія: “Юридичні науки”. № 3 (35), 2022. С. 81-88. <https://doi.org/10.23939/law2022.35.081> .
13. Кравчук С.Й. Взаємодія правової і політичної систем в Україні: проблеми та шляхи їх вирішення. Науковий вісник Ужгородського Національного Університету, 2024. Серія ПРАВО. Випуск 81: частина 1. С. 47-52. <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.81.1.7>

14. Крестовська Н.М. Теорія держави і права. Підручник. Практикум. Тести: [підручник] / Н.М. Крестовська, Л.Г. Матвєєва. К.: Юрінком Інтер, 2015. 584 с.
15. Мерник А.М., Ярова А.С. Поняття держава та державність: зміст та співвідношення (історико-правовий аспект). Юридичний науковий електронний журнал. 2019 № 3. С. 19-22. Режим доступу: http://www.lsej.org.ua/3_2019/5.pdf
16. Ортега Х. Гассет. Спортивное происхождение государства. Философская и социологическая мысль. 1990. 6.- С. 41-50.
17. Пархоменко Н. Теорії походження держави: доктринальний рівень пізнання . Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки, 2023, № 123(4), 70-73. <https://doi.org/10.17721/1728-2195/2022/4.123-13> ;
18. Пархоменко Н.М., Тимошенко В.І. Теологічна теорія походження держави і права. Юридична енциклопедія / Шемшученко Ю.С. (гол.редкол.): В 6 т. - Т. 6. - С. 35-36
19. Рудик П.А. Теорія держави: основні теорії, концепції, підходи до вивчення. Навч. посібник. 2-ге вид. перероб і доп. К.: Алерта, 2015. 288с.
20. Самофалов Л.П. Правова держава як фактор розвитку громадянського суспільства. Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ. 2016. № 2. С. 189–198. Режим доступу: <https://elar.navs.edu.ua/server/api/core/bitstreams/f540f7b9-b64c-47be-a481-918102c2cf19/content>
21. Скакун О. Ф. Теорія держави і права : підручник. Х. : Консум, 2001. 656 с.
22. Скоробагатько А.В., Єфтені Н.М. Соціальна функція держави в умовах війни та повоєнного розвитку України. Актуальні проблеми політики. 2025. Вип. 75. С. 189-197 DOI <https://doi.org/10.32782/app.v75.2025.26>
23. Тельник М.В. Реалізація концепції національної держави в сучасному світовому політичному просторі. Режим доступу: http://app.nuoua.od.ua/archive/43_2011/21.pdf
24. Тимошенко В. І. Договірна теорія походження держави. Юридична енциклопедія / Шемшученко Ю. С. (гол. редкол.): В 6 т. Т. 2. С. 259-260;
25. Тимошенко В. І. Теорія насильства. Юридична енциклопедія / Шемшученко Ю.С. (гол. редкол.): В 6 т. Т. 6. С. 39;
26. Философский энциклопедический словарь / ред. колл. С.С. Аверинцев, Э.А. Араб-Оглы, Л.Ф. Ильичев и др. М.: Сов. энциклопедия, 1989. 815 с.
27. Шай Р.Я. Теоретико-правовий підхід щодо розуміння сутності держави в історії політико-правової думки. Режим доступу: <https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2017/jun/5039/vnulpurn201683761.pdf>